

**Теоретичні уявлення Д.М.Узнадзе про увагу та сучасні теоретичні
та емпіричні розробки**

Анотація: у статті представлений теоретичний аналіз вчення Д.М.Узнадзе про увагу, її процеси та властивості. Наведені питання, що потребують уточнення та додаткових розробок. Основними моментами, що набули додаткового інтересу у сучасній науці були означені питання рівневого устрою уваги та перебігу її дистрибуції, а також порівняння двох планів дій – об'єктиваційного та імпульсивного. Наведені результати експериментального дослідження, що, з одного боку узгоджуються з вченням Д.М.Узнадзе, з іншого – є спробою відповісти на питання, що імпліцитно присутні у його теоретичних розробках.

Abstract: The article presents a theoretical analysis of the doctrine DM Uznadze of attention, its processes and properties. These issues require clarification and further development. The main points of the issues that have acquired additional interest in modern science were expressed by the question of level of attention and flow structure of distribution and comparison of two plans - objectivation and impulsive. The results of experimental studies on one hand in line with the teachings of DM Uznadze, on the other - is an attempt to answer a question that implicitly present in his theoretical development.

Аннотация: в статье представлен теоретический анализ учения Д. Н. Узнадзе о внимании, его процессах и свойствах. Приведены вопросы, требующие уточнения и дополнительных разработок. Основными моментами, которые приобрели дополнительный интерес в современной науке были обозначены вопросы уровневого устройства внимания и протекания его дистрибуции, а также сравнения двух планов действий - объективационного и импульсивного. Приведены результаты экспериментального исследования, которые, с одной стороны согласуются с

учением Д. Н. Узнадзе, с другой - являются попыткой ответить на вопросы, которые имплицитно присутствуют в его теоретических разработках.

Ключові слова: теорія установки Д.М.Узнадзе, розподіл та переключання уваги, рівнева побудова дистрибуції уваги.

Ключевые слова: теорія установки Д.Н.Узнадзе, распределение и переключение внимания, уровневая организация дистрибуции внимания.

Key words: the Uznadze's theory of set, switching and distribution of attention, the level organization of distribution of attention.

Роботи Д.М.Узнадзе охоплюють доволі широкий діапазон психологічного знання, характеризуються обґрунтованістю, змістовністю та методологічною узгодженістю. Вони мали вплив на всю радянську психологію і навіть зараз не втратили своєї актуальності і цінності.

Метою статті є проведення теоретичного порівняльного аналізу поглядів Д.М.Узнадзе на природу уваги і тих теоретичних розробок, які на даному етапі розвитку науки зайняли тверду позицію, а також викладення деяких наших доробок та обґрунтованих дослідими висновків.

Першим питанням, яке потребує ретельного вивчення, є сукупність процесів, які Д.М.Узнадзе відносить до власне уваги. Це бачення науковця є дуже специфічним і сформульованим у специфічних термінах, тому перше треба перекласти його думку на мову загальноприйнятих психологічних категорій.

Визначення атенційних процесів Узнадзе дає через характеристики дії, а саме плану дії, який обслуговує увага. Розглянемо докладніше ці плани діяльності, або як він ще називав їх – плани роботи психіки.

Перший план діяльності психіки – імпульсивний. До цього плану відносяться поведінкові реакції, які безпосередньо зв'язують суб'єкта з ситуацією. Сама ситуація відображається у психіці суб'єкта не цілісно, а лише у тій мірі, яка потрібна для наявних цілей поведінки. Треба також відзначити ясність сприйняття тих агентів зовнішньої ситуації, що провокують цю поведінку. Таким чином, імпульсивна діяльність є

доцільною, спрямованою на взаємодію з зовнішньою ситуацією, але є обумовленою лише цією ситуацією, тобто про власне активність суб'єкта мова не йде. Цей план діяльності, за Узнадзе, найбільш характерний для тваринного світу.

При виникненні певної потреби суб'єкт намагається встановити відносини з наявною ситуацією, як такою, що може цю потребу задовольнити. Імпульсивна діяльність і є діяльністю задоволення потреб. Ця діяльність обумовлюється певним психічним відображенням актуальної ситуації, її образом. Цей образ названий був установкою. Установка відображає, з одного боку, знання про актуальні потреби суб'єкта, з іншого – можливість їх задовольнити у теперішній час.

Перекладаючи на мову категорій можна відзначити наступне. Нижчі психічні явища, за Узнадзе, спрямовані на безпосереднє задоволення потреб. Психіка на цьому рівні взаємодіє з зовнішнім світом через установку. Наявність нижчих атенційних процесів Узнадзе заперечує, тож він не підтримує поділ уваги на довільну та мимовільну, та ототожнює довільну увагу із поняттям уваги взагалі.

Для того, щоб уточнити зміст поняття увага у вченні Узнадзе, звернемося до другого плану дії, який описував автор. Цей план дії він назвав планом об'єктивації. Це план теоретичної поведінки, яка не має безпосереднього практичного призначення і спрямована на усунення перешкод для задоволення потреб. Продуктом процесу об'єктивації є теоретичний образ, який є відображенням реального предмету, але має самостійну цінність, поза часом та простором. Процес об'єктивації названий автором увагою є специфічним для людини [5].

Такі атенційні процеси, як опосередковані (зовнішніми факторами, знаком), але не довільні, та післядовільні окремо у теорії установки не були детально розглянуті, тож віднесення їх до власно атенційних у наведеній теорії утруднене.

Поняття об'єктивації сприяло введенню у психологію принципу ієрархічного устрою психічних процесів. Це відкриття було зроблено ним у кінці 40-х років, що набагато випередило аналогічні розробки рівневого устрою психічного його співвітчизників.

Його книга «Загальна психологія» вийшла у 1940 році та містила основні розробки грузинської психологічної школи. У цій роботі представлені теоретичні розробки питання уваги майже за всіма аспектами [3].

Щодо властивостей уваги, найбільш цікавим є питання їх взаємозв'язків. Аналізуючи його роботу, можна встановити, що між концентрацією та дистрибуцією уваги є три види взаємозв'язків. Перший тип зв'язку – взаємовиключення. У цьому випадку поєднання окремих дій є небажаним, оскільки інтерферентність між ними не дає можливості приділити необхідну увагу жодній з них. Другий тип зв'язку – незалежність. Цей тип можна констатувати при поєднанні дій, які потребують атенційного супроводження з діями, яким увага не потрібна, тобто з автоматизованими чи природними діями. Третій тип – взаємодія. Такі відносини найменш ймовірні, однак мають місце. При цьому типі взаємодії поєднання виконання дій не тільки можливе, але й бажане, оскільки поодинокі виконання дій менш успішне, ніж їх суміщене виконання [4]. Цей ефект може бути пояснений при зверненні до активаційної моделі уваги, а саме до вчення Ухтомського про домінанту.

Поняття розподілу уваги достатньо ретельно вивчається автором. Він вказує, що саме слово «розподіл» може ввести в оману, оскільки семантично означає поділення на порції. Однак, Узнадзе під розподілом, або дистрибуцією, розуміє таку організацію уваги, при якій поєднані дії утворюють цілісну структуру, яка не є сумою елементів, а є укрупненою одиницею. Можна також означити розподілений атенційний процес як такий, що обслуговує не окремі дії, а цілісну діяльність. На користь такого трактування виступає і наведене автором поняття багатомірної дії – дії, яка є

відносно самостійною цілісністю і не піддається залученню до більш укрупненої цілісності.

Узнадзе також вказує на спорідненість розподілу та переключання, як таких властивостей, що мають схожі у однієї людини темпові та точнісні характеристики.

На наш погляд, головні положення, що витікають з поглядів Д.М.Узнадзе на природу уваги, можна сформулювати так.

1) План побудови дії, план роботи психіки – це ті першочергові аспекти, які повинні аналізуватися для розуміння змісту психічного життя і перебігу уваги зокрема.

2) Принципово існує два плани контролю дії: імпульсивний та об'єктивації (план підсвідомого та свідомого контролю, або план автоматизмів та свідомості), які утримують хиткий баланс і змінюють одне одного.

3) Концентрація та дистрибуція є тими головними характеристиками уваги, які повинні враховуватися у аналізі живого руху уваги.

4) Дистрибуція є такою організацією уваги, при якій поєднані дії утворюють цілісну структуру, яка не є сумою елементів, а є укрупненою одиницею.

Ці положення є співзвучними і добре узгоджуються з головними положеннями діяльнісного підходу про рівневий устрій, полімотивованість діяльності та цілісний характер психічного відображення. Разом з цим, сучасні зарубіжні теорії, що розвиваються в межах так званого ресурсного (економічного, екологічного) підходу, також підтверджують дійсність цих положень. Адже дійсно, людина має цілком обмежений нервово-психічний ресурс. Ми здатні реагувати на обмежену кількість стимулів. Тому такий ресурс, зокрема, уваги повинен не просто розподілятися, а реорганізуватися, переструктуризовуватися згідно до зовнішніх та внутрішніх умов діяльності.

Нами було проведене лабораторне експериментальне дослідження, яке також підтвердило ці положення та дозволило співставити їх з рівневими

уявленнями у діяльнісному підході та з передовими сучасними розробками, виконаними в межах ресурсного підходу.

На прикладі сенсомоторних та перцептивних задач різного типу, що виконуються сумісно обома руками або одночасно на різних рівнях побудови цілісної діяльності, ми отримали підтвердження уявлень про комплексний характер дистрибутивного процесу в функціонуванні уваги. Використовуючи групу методів на великій вибірці досліджуваних [1], було доведено практичну значимість названих вище положень. На цій основі нами запропонована трьохвимірна модель процесу дистрибуції, яка відтворює взаємодію трьох основних факторів, які на цей процес впливають. Такими факторами є складність, узгодженість та рівнева організація дій [2].

Фактор «рівень складності» відображує діапазон, з одного боку, об'єктивних показників складності завдання (кількість складових частин завдання, різноманіття відповідних дій виконавця, тощо), з іншого боку, суб'єктивну важкість завдання (наявність необхідного досвіду, відповідність психічного потенціалу меті задачі). Складність завдання обумовлюється також залученою кількістю рівнів контролю виконуваної дії. Ми виділяємо чотири рівні контролю дії, тож завдання може потребувати від одного до чотирьох рівнів.

Фактор «рівень узгодженості» вміщує декілька параметрів: інтерференцію компонентів задачі або декількох задач поміж собою, схожість їх зовнішніх структур (конфігурацій), синхронність руху елементів або рухів виконавця завдання.

Інтерференція проявляється у взаємному „накладанні” дифузності (нестійкості) елементів завдання, що призводить до утворення зміненої картини стимульного матеріалу зниження ефективності виконання суміщених завдань або їх елементів. Висока інтерферентність призводить до ускладнення одночасного виконання суміщених дій, а відтак і до необхідності переключання уваги. Низька інтерферентність дозволяє

відокремити образи суміщених завдань та виконати їх ефективно при розподілі уваги.

Конкурентність може виникати за різних темпів та траєкторій руху об'єктів, за різних форм чи взаєморозтошування, яке не підпадає під закони гештальту.

Дії які схожі конфігуративно потребують схожих ресурсів уваги, тому легше поєднуються і можуть суміщатися за рахунок розподілу уваги.

Зміст рівнів контролю залежить від характеристик матеріалу, з яким взаємодіє суб'єкт. Наприклад, на вербальному матеріалі можна виділити такі складові рівні контролю: рівень окремих літер або фонем, рівень слів, рівень більш укрупнених одиниць, таких як речення, та самий загальний рівень – рівень контексту або змісту всього вербального повідомлення.

На іншому матеріалі, наприклад, на сенсорному, можна виділити рівень узгодження перцептивного та моторного компоненту дії, рівень поєднання простих схожих дій, рівень побудови цілісної діяльності та генеральний рівень узгодження актуальної діяльності з досвідом.

На основі проведеного лабораторного експериментального дослідження нами були сформульовані такі головні висновки.

1. Стратегія атенційного супроводження дії має два механізми – переключання та розподіл. Якщо уявити вісь з двома полюсами, то розподіл буде займати один з них, а перемикавання – другий. Між цими двома полюсами будуть розташовані різні варіанти комбінацій цих процесів. При виконанні певної дії розподіл уваги може бути безперечний (суміщене виконання дій не відображується на успішності цього виконання), чи сумнівний (коли почергове виконання дій бажаніше за суміщене).

2. Дистрибуція уваги можлива на одному рівні контролю дії та на декількох одночасно. Це означає, що можливе одночасне обслуговування увагою двох дій, схожих за змістом та складністю, а можливе атенційне супроводження дій різного ступеню укрупненості.

3. Дистрибуція уваги між діями, що не доведені до автоматизму, має інші закони устрою, ніж при автоматизованих діях. Вона відрізняється в структурному плані та за рівневою організацією.

Таким чином, проведене експериментальне дослідження уточнює та розвиває теоретичні положення, висунуті Д.М.Узнадзе та грузинською психологічною школою. Було доведено різницю між протікання атенційних процесів у імпульсивному та об'єктиваційному плані дій. Було розроблено питання про рівневий устрій уваги взагалі та її дистрибуцію зокрема. Також експериментально розкрита функціональна єдність процесів перемикавання та розподілу.

Література

1. Митроченко О.Є. Діагностика властивостей уваги у рамках вивчення адаптивності студентів // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна №902. Серія психологія. Випуск 43. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна. - 2010. - С. 200-202.
2. Митроченко О.Є. Рівнева модель дистрибуції уваги // Науково-практична конференції студентів і молодих вчених «Психологія в сучасному світі». Тези доповідей. Харків: НАУ ім..М.Є.Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2011. - С. 27
3. Надирашвили Ш. А. Дмитрий Николаевич Узнадзе (к 100-летию со дня рождения)// Вопросы психологии. - №6, 1986, С.87-95
4. Узнадзе Д.Н. Общая психология/ Пер. с грузинского Е.Ш. Чомахидзе; Под. ред. И.В. Имедадзе. – М.: Смысл; Спб.: Питер, 2004. – 413 с.
5. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М. 1966. С 451.